Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २६७४ (क) — २६७५ (ख) — २६७६ (ग).

Title
क. सरस्वती स्तोत्रम्.
ख. मन्त्र भाष्यम्.
ग. अष्टादश जाति निर्णयः

Author
क. आश्वलायन:
ख. अभिनव गुप्तः

Extent ग x १२ Age x

Subject धर्मशास्त्रम्

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

क सरस्वतीस्तोत्रम् २

ख मंत्रभाष्यम् (शिवशास्त्रश्लोकाश्च) ५

ग अष्टादशजातिनिर्णयः १

२६७४

२६७५

२६७६

2674 to 2676

F. = 13

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ॐश्रीगणेशायनमः ॐनमःसरस्वत्यै ॐकथंसारस्वतःप्राप्तिकेनोपायेनसुव्रत महा
सरस्वतीदेवीतुष्टाभवतितद्वद १ श्रीआश्वलायनउवाच शृणुध्वंऋषयःसर्वेरहस्याद्रहस्यतरं
महत् दशश्लोकीतिविख्यातंवदामिध्यानपूर्वकं २ अंकुशंचाक्षमालांचपाशपुस्तकधारि
णीं ज्वालामालासमायुक्तादेवींध्यायेच्चतुर्भुजां ३ सितेनदर्पणाभेनवस्त्रेणपरिभूषितां
सुस्तनींवेदिमध्यांतांचंद्रार्धकृतशेखरां ४ जटाकलापसंयुक्तांपूर्णचंद्रनिभाननां कट
केस्वर्णरत्नाढ्यांमुक्तावलिविभूषितां ५ त्रिलोचनांमहादेवींस्वर्णनूपुरधारिणीं केयूरे
मेखलाद्यैश्चद्योतयंतींजगत्त्रयं ६ शब्दब्रह्माणींध्यायेज्ज्ञानकामःसमाहितः ८ ॐ
अस्यश्रीसरस्वतीस्तोत्रमंत्रस्य आश्वलायनऋषिः अनुष्टुप्छंदः श्रीवागवादिनीदेवता
देवीवाचमजनयंतिबीजं यद्वाग्वदंतिशक्तिः प्रणोदेवीतिकीलकं आत्मनःसरस्वतीदेवी
प्रसादसिद्ध्यर्थेपरमेश्वरप्रीत्यर्थेपाठेविनियोगः ९ ॐपरब्रह्मात्मिकादेवीभुक्तिमु
क्तिफलप्रदा प्रणम्यस्तौमितामेवज्ञानशक्तिसरस्वती १० यावेदांतार्थतत्त्वैकस्वरू
पापरमार्थतः नामरूपात्मिकाव्यक्तासामांपातुसरस्वती ११ यासांगोपांगवेदेषुचतु
र्ष्वेकैवगीयते अद्वैताब्रह्मणःशक्तिःसामांपातुसरस्वती १२ यावर्णपदवाक्यार्थस

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

रूपेणनिगद्यते अनादिनिधनानंतासामांपातुसरस्वती १३ नामजात्यादिकंसर्वंयस्यामावेश्य
तेऽधुनः ध्यायंतिब्रह्मरूपस्यासामांपातुसरस्वती १४ नामजात्यादिभिर्भेदैरष्टधायाविकल्पि॰
ता निर्विकल्पात्मिकेकेवसामांपातु॰ १५ याप्रत्यस्तहितिभिःप्रज्ञेर्व्यंजमानानभूयते वापि
नीज्ञप्तिरूपैकासामांपातु॰ १६ अंतर्याम्यात्मनाविश्वंत्रैलोक्यंयाधिगच्छति रुद्रादित्यादि
रूपस्थासामांपातुसरस्वती १७ अध्यात्ममधिदैवंचदेवानांसम्यगीश्वरी प्रत्यगास्तेवदंती
यासामांपातुसरस्वती १८ व्यक्ताव्यक्तगिरःसर्वेवेदाद्याव्याहरंतियां सर्वकामदुघाधेनुःसामां॰
यांविदित्वाखिलंबंधंनिर्मथ्यामलवर्त्मना योगीयातिपरंस्थानंसामांपातुसरस्वती १९ २०
यःकवित्वंनिरातंकंभुक्तिमुक्तिंचवांछति सोभ्यर्च्यैवंदशश्लोक्याभक्त्यास्तौतिसरस्वतीं २१
भक्तिश्रद्धाभियुक्तस्यषण्मासात्प्रत्ययोभवेत् ततःप्रवर्ततेवाणीस्वेच्छयाललिताक्षरा २२
गद्यपद्यात्मकैःशब्दैरप्रमेयैर्विवक्षितैः अश्रुतोबुध्यतेग्रंथःप्रायःसारस्वतःकविः २३ ॥
अस्तंचधारयेदस्यस्वलक्ष्मीःस्याद्वाग्भवेत् प्रख्यातःसर्वलोकेषुवाग्मीभवतिपूजितः २४
अजय्यःप्रतिपक्षाणांस्वयंजेताचजायते स्वपृष्ठोवेदवादेषुविवादेष्वसंसति २५ अहं
वाचस्पतिर्विप्राःशिवस्थास्मीतिभावयेत् एवंभावयतानेनवाचस्पतिरयंस्वयं २६ नशंका

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तिसमंवक्तेनेरष्टन्येषुकाकथा नकांचनस्त्रियंनिंदेन्नदेवान्ब्राह्मणान्द्विजान् २७ परापवादंनोकुर्या
त्तिरस्कुर्यान्नयोषितां अनार्यैर्नाभिभाषेतसर्वत्रैवक्षमीभवेत् २८ सर्वत्रैवप्रियंब्रूयाद्यदीच्छे
२ त्सिद्धिमात्मनः श्लोकैरेवतिरस्कुर्याद्द्विषंतंप्रतिवादिनम् २९ प्रतिवादिगजानांचसिंहोभव
तिमानवः यद्वागितिहृचैनैवदेवीयोर्चयतिसदा ३० नस्यनासंस्कृतावाणीमुखान्निःसर
तिकुचित् त्वंभूतसन्निधिःसान्नाद्योस्त्रवणयिवीधृतिः ३१ लज्जापुष्टिस्तुषाचैवक्षमाकांतिस्त
थैवच येत्वांमानंतिदेवीतिदेवांगीर्भिर्विकृणे भद्रेतिभद्रकालेतिलेमेतेमतेरीतिच प्रातेस्त्रु
वापरांस्तुचस्तोष्यंत्यानमन्मर्त्यः ३३ तेषांदृिप्रार्थितंसर्वंत्वत्प्रसादाद्भविष्यति लीलंदृपुपदारे
ष्पुभक्तैर्भोज्यैश्चपूजिता ३४ न्टणामशेषकामांस्त्वप्रसन्नासाप्रयच्छति ३४ याकुंदेंदुतुषारहा
रधवलायाशुभ्रवस्त्रावृता यावीणावरदंडमंडितकरायाश्वेतपद्मासना याब्रह्माच्युतशंक
रप्रभृतिर्देवैःसदावंदिता सामांपातुसरस्वतीभगवतीनिःशेषजाड्यापहा ३५ दोर्भिर्युक्ता
चतुर्भिःस्फटिकमणिमयीमक्षमालांदधाना हस्तेनैकेनपद्मंसितमपिचशुकंपुस्तकंचाप
रेण यासाकुंदेंदुशंखस्फटिकमणिनिभाभासमानासमाना सामेवाग्देवतेयंनिवसतु
वदनेसर्वदासुप्रसन्ना ३६ यादेवीस्तूयतेनित्यंब्रह्मेंद्रसुरकिन्नरैः सामेवसतुजिह्वाग्रेप २

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ब्रह्मासरस्वती २७ पाशांकुशधरावाणीवीणापुस्तकधारिणी ममवक्त्रेवसेन्नित्यंदुग्ध
कुंदेंदुनिर्मला २८ इत्याश्वलायनइदंनिजगाददेव्यास्तोत्रंसमानपदभोगनिधानभूतं प
ठत्पठेद्द्विजवरः शुचितामुपेतिसद्यः स्ववांछितफलान्प्रययातिशीघ्रं २९ इतिश्रीमहर्षि
णाश्वलायनकृतंश्रीसरस्वतिस्तोत्रंसमाप्तम् शुभं भूयात् सर्वजगताम्
ॐशारिकाभगवत्यैनमः ॐनमस्कारोनमस्कर्त्तानमस्कर्तानयन्पृथक् नमाम्यानंतमात्मै
वनित्यनेवाद्यमात्मना १ विज्ञेयमुपरवास्तव्यसोमानंदस्यसूचना मंत्रभाष्यसिद्धकर्मपदवा
क्यैः स्वनिश्चितैः २ उपनयनप्रभृतिब्रह्मचारीस्याः १ उपनयनंशिष्यसंबंधिचित्तस्यब्रह्मात्म
कगुरुकर्तृकंस्वसमीपप्रापणंस्वचित्तेनसंयोजनं यत्पूर्वमेवोक्तं ममव्रतेहृदयंतेदधामि ।
ममचित्तमनुचित्तंतेऽस्तु इत्यादि तदादिव्रतचारी ब्रह्मचारिणो ब्रह्मस्वरूपगुरुसमीपप्रा
प्तिः गुरुरूपेणास्थितिश्च स्वस्वव्रतेवर्तनेस्थितिरितियावत् अथच उपनयनं ब्रह्मस्वरूप
गुरुसमीपप्राप्तिः तदनन्यत्वप्राप्तिरितियावत् तदादिब्रह्ममानानिव्रतानिचरितंसंभवोनान्य
थेतिभाववः संभावनायांलिङ् ॥ मार्गवासः २॥ मार्गेमुक्ताध्वनिब्रह्मलोकतानन्तालक्षणेनि
वसनस्यादितिसर्वत्रावधेयः २॥ संहृतकेशः ३॥ नश्वरबाह्यवितरणसमर्थाभ्यागादिविष
याः संहृतादिसितायस्य विषयरेसेषुपत्यत्रंनिर्मूलितवासनाइत्यर्थः यद्वा केशस्वविषया

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

दोबिंदुरूपः नमईशः स्वामीकारणंसागररूपोब्रह्मानंदः संहृतोहठसंधिसहितोनुभवपथमग
तोयस्यसतथाविधिः चिदानंदघनइत्यर्थः सुखाद्ध्वासनंतरमवेश्य चिदानंदलाभइत्यतएव
३ मार्गेवासइत्युक्ता संहृतकेशइत्युक्तो हठसंधिस्तुसंहृतइत्यमरः वर्त्तमानेदेहादिदमनेकर्त्तुस
तांसंगरचेयेनुपदिशति ॥३॥ भैक्ष्याचार्यवृत्तिः ४॥ भैक्ष्यंपुनः पुनस्तत्त्वोपदेशयाचना आचार्येभ्य
स्तत्वमस्यादिमंत्रव्याख्याकुड्यः सकाशाद्वृत्तिर्वर्तनंयस्यसः वेदांतवाक्यश्रवणेनित्यमुद्यत
मतिरित्यर्थः ४॥ मशाल्कावंडः ५॥ मशाल्कात्वकारहितेनदेहेविमुत्र वाङ्मयदंडोदमने आत्मा
त्मनिआत्माभिमानत्यागेननिस्तेहत्वंयस्यसः यद्वाशल्कंपुशरीरंत्वयिनप्राणोसु अर्थात्कायुवा
ङ्मनस्वदमनंयस्य त्रिदंडीस्यादित्यर्थः उक्तंच वाग्दंडोथमनोदंडःकायदंडस्तथैवच यस्यै
तेनियतादंडाः सत्रिदंडीतिकथ्यते इति ककारोवायुवाचकः प्राणदमनेनैवमनोदंडः मनः
प्राणयोः नित्यसाहचरित्वात् ५॥ सप्तमंजामेखलांधारयेत् ॥६॥ भूमिमितिशेषः खजिशब्दद
निधातो सप्तसंख्यकाः मंजा विमर्शाः सुभेच्छायाभूमिकाः योगशास्त्रप्रसिद्धाः ज्ञानभूमिः
शुभेच्छाख्याप्रथमापरिकीर्तिता विचारणाद्वितीयास्यात्तृतीयातनुमानसा सत्वापत्तिश्चतुर्थीः
स्यात्ततोसंसक्तिनामिका पदार्थाभावनाषष्ठीसप्तमीतुर्यगास्मृता इत्येवंरूपाभूमिकाः ॥ त ३
त्रनित्यानित्यवस्तुविवेकादिपुरस्सराफलपर्यवसायिनी मोलेच्छानामप्रथमाभूमिकाः ॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ततोगुरुमुपेत्यवेदान्तवाक्यविचारः श्रवणमननात्मकोद्वितीया २॥ ततोनिदिध्यासनाभ्या
सेनचित्तैकाग्रतया सूक्ष्मतरवस्तुविवेकादिपुरस्सरा मनःशैथिल्यवती ३॥ ततःपरमशिवाद्वै
तसाक्षात्कारणंचतुर्थभूमिका ४॥ इयमेवफलरूपा असंसक्त्याद्यास्तिस्रस्याएवविशे
षः आद्यास्तिसृषु जाग्रदवस्थात्वं द्वैतस्यभेदनावभासात् चतुर्थीपुनःस्वप्नावस्थाजगतो
मिथ्यात्वावभासात् ४ निर्विकल्पकसमाध्यवस्थालक्षणाऽसंसक्तिः सप्तभूमिः ५॥ अतःस्व
यमेवव्युत्थितोभवतियोगी ततःतदभ्यासपरिपाकेनयाचिरकालावस्थायिनी सा पदार्थभावि
नी गाढसुप्तभूमिः॥ अतःपरप्रयत्नेनव्युत्थाने ६ यस्यामवस्थायांनस्वतोनवापरतोव्युत्थितो
भवति भेदाभासस्यात्यंतमनवभासात् किंतु सर्वत्र सर्वदा परमेश्वरमयएव परिपूर्णपर
मानंदघनएवसर्वतस्तिष्ठति सासप्तमीतुर्यावस्था इयमेवमेखलारूपा शुभेच्छादिसप्तभू
मिकाप्रकारैर्विमर्शवती मे। वेदे स्वप्रकाशशरीरं ब्रह्मलाति गृह्णातीति तथाविधाबु
द्धिः सूक्ष्मार्थबोधात्तुभावधारयेः शुद्धब्रह्मभवेदित्यर्थः एवंशुद्धब्रह्मसायुज्यंप्राप्तःसन्
धनदारादिविमर्शत्यागोवश्यंसंभवेदित्याह ॥९ नमधुमांसमित्यादि ॥ नमधुमांसेष्वश्नीयाः १॥
मधुमक्षिकासंचितमधुतल्लेपाद्वाविसंचयः मांसरुधिराद्यं जुगुप्सितंदेहः तेउभेनाश्नीयाः
तद्विमर्शंत्यजेः यदुक्तंवामिष्टयोगे धनानिनाभिवांछेतेतन्मांसीवविवेकिना इति तथाच

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

क्रमांसरुधिरादीनिक्लृप्तेचैतन्यविग्रहइति केचित्तुजीवाद्व्यतिरिक्तः सकलोदितोमांसं मांसेदे
४ हे पुमेयत्तूपे मधुनीवा स्वादयति तासीयाः किंत्वनासक्तएवास्वादबुद्धिमपहायविषयान्
प्रारब्धसंस्कारबलाद्यथाप्राप्तंभुंजीथाइत्याहुः ॥७॥ त्यागलवणवर्जीस्यात् ८॥ त्यागविनश्व
राभावास्त्वच्छेदनतायिकायाः तदीयेलवणभावप्रधानत्वेननिर्देशास्यलावण्यंवर्जयति तच्छी
लः १ त्यागेषु तच्छीलभावनयानीरसाइत्यर्थः ८॥ आचार्यस्याप्रतिकूलः ९॥ गुरोःब्रह्मैक
परताभावपर्यायप्रातिकूल्यत्यागेनसहृशः ९॥ सर्वकार्यास्वतंत्रः १०॥ सर्वकार्येष्वीश्वरा
राधीनत्वज्ञानेननिरहंमतिः १०॥ पूर्वोत्थायी ११॥ पूर्वस्मिन्करणेज्ञेनिद्राभ्यासेनायोत्क्रम
तिः ११॥ जघन्यसंवेशी १२॥ जघन्येपश्चाज्ज्ञाविनिकार्येनास्तीति प्रत्याहरणासंगेनस्वमः
१२॥ यज्ञाभावेयानदस्त्वैदयाः १३॥ यज्ञाविकल्पसमतंस्थूलसूक्ष्मंवोपयात्मनः श्रयेत् ॥
तदाचार्यायसकलप्रचोदकायेश्वरायदद्याः मनोयेनेश्वरेणप्रचोदितंतदंतंस्वेवेसकलोवि
कल्पितंविलापयेः १३॥ बहूनायेनसंयुक्तस्तदस्मैदद्या १४॥ बहुनाभवानोविकल्पितानां
वामध्येयेनवस्तुनाविकल्पितेनवामेयुक्तस्तेषुतेषुविकल्पेषुनिमग्नोभवति तत्सकलंश्रस्से ६
श्रस्मीतिसर्वानभवविषयायात्मनोदद्या श्रर्पयेः श्रनपवागतं एतेनस्थितिं म द न एत ४
ज्ञावेसर्वंनयेः १४॥ नास्पशय्यामाविशेत् १५॥ श्रस्मात्मनोलयापरपर्यायो विस्मृतिनूपो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

शय्यांनाविशेः आविष्टचित्तः सन्प्रबुद्धोभवेः यदुक्तं लयेसंबोधयेच्चित्तंविक्षिप्तंशमयेत्पुनरिति
वेदांतिकीं दृष्टिंभावयन्नुपदिशति १५॥ नरत्वमाहदेः १६॥ नाप्युत्तिवेगंमनोनानुपरत्वमाहदेः
त्यक्तसंकल्पःस्यादित्यर्थः पदार्थंशरीरंनाहदेः शरीरादहंनेच अनात्मनिदेहेंद्रियादौविषये
अतस्मिन्तद्बुद्धिलक्षणोऽध्यासएव नेष्यत्यगात्मासन् पुत्रभार्यादिविषयेषुविकल्पःसहमेवविक
ल्पःसकलोवेति वाह्यधर्माध्यासं तथाच कृशोऽहं स्थूलोऽहं तिष्ठामिगच्छामीति देहधर्माध्या
सं तथामूकःकाणःक्लीबोबधिरोऽहमिति इंद्रियधर्माध्यासं तथा सुखीअहं दुःखीअहमि
त्यंतःकरणधर्माध्यासंत्यजेदित्यर्थः अतएवविविक्तयोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोः प्रत्य
गात्मानात्मनोस्तद्धर्माणांचअन्योन्याभावएवेतिजानीयाः आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथ
मेवचेतिश्रुतेः अणिमायादिकंकंचुकंवस्त्रस्थानीयमिति शैवशासनमाह ॥ १६॥ नसेवस्त्रैय
थ्या १७॥ यथानवस्त्रमिवावरणं मायादिभवेत् तथाकुर्याः कोशत्रयवेष्टनंत्यजेदित्यर्थः व
र्णितंचकोशत्रयं यथा परमावरणंमलाख्यंसूक्ष्मंमायादिकंचुकंस्थूलं बाह्यंविग्रहरूपंकोश
त्रयवेष्टितोह्यात्मा आज्ञानतिमिरयोगादेकमपिस्वंस्वभावमात्मानं ग्राह्यग्राहकवैचित्र्येणाव
बुध्यतइति १७॥ सर्वाणिसंस्पर्शकानिस्त्रीभिःसहवर्जयेः १८ समाविनस्तत्र सकलानि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

मनोनिवेशनोन्मादनमरणादीनि संगकारणात्स्त्रीभिः रूपभोग्याभिरणिमादिसिद्धिभिस्समेवर्जयेत्।
५ ब्रह्मज्ञानविषयरसप्रतिबंधकत्वात्सिद्धीनां केचित्प्रयोजनकामिनः पुरुषाएवज्ञेयाः भोगाभिला
षिणोमर्त्याः कामिन्यः कथिताः बुधैः नयोगिनांत्यजेत्संगंकामिनीसंगवन्नरः इत्युक्तत्वादित्याचष्
टे प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं सांख्यशास्त्रसिद्धमुपदिशति ॥१८॥ नबुद्धिंनोप्रवेदेः ॥१९॥ भवतः
पुरुषस्यगुणमय्याप्रकृत्यासंयोगेपिसति मुषितोसर्वैभुक्तभोगांप्रकृतिंनप्रवेदेः प्रकृतिरपिअ
न्यापुरुषोपिअन्यइतिविवेकज्ञानंभवेदित्यर्थः यद्वाब्रह्मणाभेदंबुद्ध्याग्रहीत्वेननिस्सारांसिद्धिंप्रेक्षितंम
पिनबोधितं भेदानुपदानेवासिद्धिमत्वमपिनदोषायेतिभावः १९॥ नविद्यार्थोजल्पः ॥२०॥
यतस्त्वंकेवलमपद्यायानन्यप्रयोजनः ततस्त्वार्थशास्त्रोपि जल्पनंनविदध्याः वाचोविग्लापनंतत् हि वि
नान्वध्यायेद्बहून्छब्दान्वाचोविग्लापनंहितत्इतिश्रुतेः ॥२० नरुच्यर्थंकिंचनधारयेथाः २१ यत्रा
लोकोत्तरानंदजननेरसशस्येतेरुचिः तदुक्तं किमपिनधारयेथाएव यद्वाजीवन्मुक्तदशायां
किंच किमपिवस्तुरुच्यर्थंनन धारयेथाः यस्मिन्वस्तुन्यभिलाषोभवेत्तत्रैवावतिष्ठत्यर्थः य
त्ररुचिस्तत्रविधिर्यत्रचनास्तितत्रनिषेधः इत्यस्माकंविवेकोहृदयपरिस्पंदमात्रशास्त्राणामि ५
त्युक्तत्वात् विज्ञानभट्टारकेपि यत्रयत्रमनोयातितत्रतत्रधारयेत् चलित्वायास्यतेकुत्रसर्वंशि

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वमयं जगदिति अथवा किंचनवस्तुजाते अभिलाषार्थेन धारयेथाः कस्मिंश्चिदपि पदार्थे रा
गो न विधेय इति तात्पर्यम् एतच्चाहरूल्लुदशायामवगंतव्यम् ॥२१॥ नस्नायाः ॥२२ विषयेषु न
दूरनीयं यद्वा स्वात्मनः शोधनं न त्वया कर्तव्यं स्वत एव निर्मलाचिद्रूपत्वान्नैव शोचापेक्षा इति च य
द्वा त्वं नित्यनिर्मल एवासि स्वतस्त्वं शुद्धस्वरूपः यद्वा दिदेवगतस्त्वं तत्क्षालनेन नार्हसि प्रभुः ॥२२॥ उदकं
वाभ्युपेयाः ॥२३॥ उदकस्य स्पृश्यत्वेन दोषप्रापकं रसमेव नांगीकुर्याः वाकारो निषेधार्थः धातवश्चापस
र्गश्च निपातश्चेति त्रयः अनेकार्थाः स्मृताः सर्वेषामेतेषां निदर्शनमिति यद्वा उदकं जलं जडं वि
षयात्मकं भोग्यवर्गं अभ्युपेयाः सम्यक्त्वेन भोक्तृरूपेणांगीकुर्याः वाकारोऽत्र विषयक्रीडनात्मक
एतात्पर्याप्त्यर्थः ॥२३॥ यदि स्नायादेकएवाप्स्व परिलवेथाः ॥२४॥ यदि विषयभोगविद्ध्याः न
हि त्वं तदासेव्यासक्तः स्याः ॥२४॥ खण्डो जटिलो शिखी वा भव ॥२५॥ केशस्यते वस्त्रदेह धर्मसंडा
दिभावेन ग्राह्यः सर्वथा त्वं मुक्तः किं मुण्डः स्यामनजटिलो भवेयमिति विमर्शो वाच्याचारविषये
त्यज यथा रुचि तथा वर्तितिष्ठ इति तात्पर्यं यद्वा वाचार्थे मुंडः केशापरपर्यायसकलविषयत्या
गी खण्डिखंडनेरतिमुण्डवः जटिलस्सकलविषयग्राही जटसंघाते शिखी ज्ञानतेजोमयस्वरूपः
बाह्ये देहे शिरसि अपि शिखाधारणे अभ्यंतरायाज्ञानज्वालाया स्वरूपमेव बोधयति बाह्यरूप।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

लविषयेस्थिताः कृशांचंद्रकरूपिणी वाग्रशिखा अभ्यंतरायाः संविज्ज्वालायाः शिखाग्ररूपा चासा।
९ स्तत्त्वं ज्ञापयति सर्वातीतात्मज्ञानज्वालेति इति वाग्रशिखापि अभ्यंतरस्य तत्त्वस्य ज्ञापिकैव एवं बाह्य
यज्ञोपवीतादिषु ज्ञापकत्वमेव बोधव्यं यदुक्तं ज्ञानदीपशिखायासौ हृद्व्योमांतरचारिणी भित्वा कपा
लकुहरीं द्वादशांतोर्ध्वगामिनी ॥२५॥ सायंप्रातस्संध्यामुपासीयाः २६॥ अवसिते दिनरूपे लोकव्य
6 वहारे अवबुद्धतायां च रात्रिरूपायामविद्यात्मयामिकायां समाधिदशायां यो मध्ये भिन्नत्वमनयोर्द्व्या
योर्दृशाश्रिते एकरूप आत्मा संध्यानाम उपासीयाः अत्र संध्याः यदुक्तं विज्ञानतंत्रे अनागतायां निद्रायां
प्रनष्टे बाह्यगोचरे सावस्था मनसा गम्या परा देवी प्रकाशते परेन नैव संधाने संध्याः इति च कथ्यते २६॥
तिष्ठपूर्वां ॥२७॥ पूर्वां संध्यां लोकव्यवहारे लीयमाने अंतर्मुखत्वलक्षणायां संध्यायां तिष्ठेः अंतर्मुख
भावे उत्थानस्य घोगेऽविदग्धाः ॥२७॥ आसीया उत्तराम् ॥२८॥ अंतर्मुखत्वस्य योगिनो व्युत्थानदशायां क्र
मेण संभवंत्यां यामध्ये संध्या उत्तरा तस्यामेवासीथाः अंतर्मुखभावत्यागेन व्युत्थाने हृदि निरूर्यो शक्तिभावः
॥२८॥ ओं भूर्भुवस्स्वरित्युक्त्वा तत्सवितुरिति सावित्रीमनुब्रूयाः २९॥ ओं ब्रह्म भूर्भुवस्स्वः सकलं वि
श्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यर्थः इत्युक्त्वा इत्यं विमृश्य तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो
नः प्रचोदयात् इति सावित्रीं गायत्रीं चिदादित्यसंबंधिनीं दीप्तिमनुब्रूयाः सर्वत्र सर्वदा अनवरतमभ्यसेः ९

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तस्याक्रान्तं ॐकाराख्यं सर्वत्र प्रसिद्धं च सर्वैरनुभूतं च चिदादित्यस्य देवस्य विश्वनिर्माणक्रीडाशीलस्य।
सर्वकर्तुः सर्वव्यापकत्वेन द्योतमानस्य सर्वान्तःस्थस्य सर्ववेद्यस्य सर्वज्ञस्य — ति प्रसिद्धस्य अं
तर्यामिरूपतया सकलधीप्रेरकस्य ब्रह्मणः परप्रेमास्पदत्वेन रमणीयं तेजो निजं प्रकाशरूपमा
त्मत्वेन भावयामि अनेन देहादिष्वात्माभिमानं भजामि इत्यनुसंदध्यात् एतेन सर्वमात्मत्वेन भावयितुं क्षमो भ
वति २९॥ प्रागस्तमयान्निष्क्रम्य समिधमाहरेत् हरिणीं ब्रह्मवर्चसकामः ॥२०॥ ब्रह्मतेजस्कामस्य
तु अस्तमयात्समाधेः प्राक् निष्क्रम्य कृत्याय हरिणीः आख्यातिहरिणीसमिधः साङ्गारा हेडवु
क्तीति ब्रह्माग्निसंदीपनानि शाखादिस्नानानि आहारेः सन्त्यपि समिधो नैव उपयोगयन्ति इति श्रु
तिरिति श्रूयते ॥३०॥ सायंप्रातः संध्यानिस्मरणं कर्तव्यं ॥३१। सायंप्रातरिति सकलोपलक्षणं
समस्तमहोरात्रे संध्योपासनाया निस्मरणे नितरां गमनं देहात्पृथग्भूय चिति विश्रामः कर्तव्यः
यदि देहं पृथक्कृत्य चिति विश्रम्य तिष्ठसि अधुनैव सुखी शान्तो बंधमुक्तो भविष्यसि इति वचनात्
संध्या च विद्याविद्ययोर्मध्ये तदुभयबहिस्स्थं तदुभयव्यापकं च परं तेजः ३१॥ भैक्षाचरणं कर्तव्य
म् ॥३२॥ सायंप्रातः भिक्षितस्य तत्त्वोपदेशस्य चरणमेतच्च नमस्कारो विधेयः ॥३२॥ अग्नीधनं
कर्तव्यम् ३३॥ तेन च ब्रह्माग्नेर्दीपनं विधेयं ॥३३ सायमेवाग्निं मंथीयात् ॥३४॥ [illegible] इत्येके सा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

यंमस्तमितएवलोकव्यवहारे ब्रह्माग्निरीपनंकार्यम् तत्सत्वेतदसंभावादित्येके ॥३४॥ भैक्षस्या
चरणेत्यादि ॥३५॥ —— भैक्षाचरणाग्नीधनी ॥३५॥ सप्तरात्रम् ३६ सप्तानां
स्रोतसांनेत्रगोलकद्वयं कर्णद्वयं नासारंध्रद्वयं मुखंच इतिसप्तस्रोतसांरात्रिःसेध्यां शब्दादिवि
षयभोगस्यानवभवोयथाभवति शब्दादिभोगान्परिहृत्यइतियथाभवति तथाअकृत्वा यदा
सप्तरात्रमितिचिरमकृत्वा अवकीर्णीतत्वव्रतोभवेत् इतिव्रतंप्रायश्चित्तंकुर्यात् प्रायश्चित्तमात्रे
सप्तगारमिति बहुभ्यआचार्येभ्योभिदित्वा सत्संगविधाय सकर्मोक्तंपरिकीर्तयन् विम्हशन्
तेभ्योलब्धोनोपदेशेन एककालकंवर्तयेन् सुन्यानेत्प्रपहाय समाहितएववनेते उपस्पृश्य
उपस्पर्शनंशोधने समाधिलक्षणेत्रिषवणमहोरात्रंविधाय कामवकीर्णइत्यादिचविम्हश्य
यथात्वमीम्हरत्वामावकीर्णः कामेषविदितः प्रचोदकरूपेणादोसंहृतएव अनतस्मादना:
तोद्गमपिनाहृशोभूतः कामानामभिलाषाणोमभिलाषभूतायतेनमः ममाभिलाषतस्त्वं य
यन्मांकारयसि तेनमरोषायइत्यर्थः कामाभिद्रुग्धइव कामेहिंसितः कृतमेणातिअन्यथाः तत्र
चोदकत्वाभावात् अन्यत्समाने अन्हेनमेवेत समाधिना प्रसंख्यानेपङ्कसीदस सर्वदाविवेका
ख्यातिधर्ममेघः समाधिरिति कृतलक्षणेनसमाधिना यद्वा अन्हेनबहुकालेन गृहतीतिभइ

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ओं इत्यादिद्विवेदाद्येरक्षणानिवस्तुतदेवास्य गुरुषसंतानर्वासनाद्रूपं सद्देवतयापरि
णमनीति ब्रह्मचारिणायद्वागादि वागादींद्रियग्राह्ये तदस्पृहमिदं गृह्णामि इत्यग्रत्य
येनबंधकेमाभूदित्याशास्तेगुरुः ॥३६॥ क्षुण्उतत्वावाक् ३७॥ इत्यादि वाक्वेदरूपत्वा त्वा
क्षुण्उत्त उत्क्षुदिरदीप्तिदेवनयोरितिधात्वनुसारात् दीपयतसर्वत्रब्रह्मभावनयाह पठास्य
द्विजानामिसंकल्पयाम्यहमित्याद्यभिमानलक्षणाज्ञाननमाभेदेनेव प्रकाशयन्तेकरोत्वय
तच यक्षु हविषमंत्रेरिच्छाशक्तिरूपे पयोगीक्षीरेनन्नजपाः ज्ञानशक्तिरूपस्य हविहूयमा
ने कृतादिशाहृस्पर्शादिकेच रसास्वास्वादिमाने मधुरादिसंकल्पक्रियाशक्तिरूपस्य सो
मोऽस्तनयज्ञशेषः विषयानंदस्य यज्ञोदेवयजने शाह्वायाऊति प्रदेपेणेद्रियरश्मिस्य ब्रह्म
सचिदानंदलक्षणे वेदगर्भप्रजापतिः सृष्टिकर्तामेनोलक्षणः ब्रह्मचारिगुरुवचनमशालि
रूपं आशीर्वादिरूपमुपदेशंश्रुत्वा सर्वमवाहमेवमस्मीत्याह उपदेशमनमध्यारयति ॥३८॥
यद्वेदव्रतेनदव्रतम् ३९॥ यद्वेदेउक्तंवर्तमानरूपंव्रतमभिहिते तदत्रब्रह्मचार्योव्रतेभवति
श्रवणंपरहीनव्यमित्यर्थः ३९॥ गुरुराह ४०॥ ब्रह्मचार्यसीति ॥४०॥ पंचविकारानन्वक्रमिष्
ष्यामः ४१॥ ब्रह्मचार्यसीत्यादीन् पंचविकारान् विशेषेणकार्यान् अनुक्रमिष्यामः नानेवार

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

ब्रह्मचार्यसि सत्यं ब्रह्मसत्यज्ञानानन्दकंचरनिजानानीति ब्रह्मचारीब्रह्मवित् असीतिभव
८ नन्वब्रह्मचारी मधुरादिरसान्भुंजीतनवेत्याशंक्याह ॥४१॥ अपोशान ॥४२॥ अपइतिआप्यादी
नांसर्वेषामुपलक्षणं तेनसकलंभोग्यंभुंक्ष्वेत्यर्थः ननुभोग्यग्रस्तेमनसिकृतएवब्रह्मज्ञान
8 विमर्शादाहीभवेन्नआह ४२॥ कर्मकुरु ४२॥ कर्मणाभवेदित्यर्थः किंतत्कर्मेत्यपेक्षायामाह ४२॥
दिवामास्वाप्सीः ४३॥ दिवादिवसेचिदादित्यप्रकाशकालेमास्वप्सीः प्रकाशमनेसर्वव्याप
केब्रह्मणिप्रमत्तोमाभूः भोग्यभोगादशायामपि आस्वाद्यास्वादकरूपंभोक्तारंब्रह्मजानीया इ
तितात्पर्यम् स्वप्रकाशकेस्वाकारे स्वस्मिन्स्थिते ब्रह्मकथमपह्नवविषया तद्व्यतिरेकेनस्वय
मेवावमंचोविद्भिरितिभावः विषयचिंतानिवारयन्नुपदिशति ४३॥ वाचंयच्छ ४४॥ वाचमांत
रीमध्यमालक्षणांवाचं शांतांकुरु विमर्शंपरित्यज्य चिद्विमर्शंमनसिनिधाय सर्वज्ञानासंक्षोभ
स्वेत्यर्थः भोग्यचिंताशयिनमविद्यावन्तंरंगेत्याजयन्नाह ४४ मामलवद्वासोऽज्ञाक्षीः ४५॥ म
लंत्रिविधं अपूर्णामन्यता भिन्नवेद्यप्रथा शुभाशुभवासनास्वरूपाणवमायीय कार्मस्वरूप
णंत्रिप्रकारंमलं उपाधिविशेषतयस्पतनमलवत् एवंविधिवासःआवरणं मायाजगदेपर ८
पर्यायंएषांतान् मलवाससःनपश्येः ४५॥ मासंभाषेथाः ४६ तैःसहसंभाषणमप्ययोग्यं ॥

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तत्संगस्यमोहप्रवर्तकत्वात् अर्थादुपलक्षणंवाससो शुक्लोपविमर्शोवतो ज्ञात्याकाराद्युपाधिशू
न्यत्वंस्लेकस्वत्वंपंजरात्यशणतासंगोविधेयइत्यर्थः तदुक्तं संगस्सर्वात्मनात्याज्यःसचेत्यक्तुंनशा
क्यते सत्सद्भिस्सहकर्तव्यस्संगादोषोहरादिने इतितत्रस्य ४६॥ मलवद्वाससोभवेन्नुदक्याःसूति
काःशूद्राश्चयः अंत्यावसायिनइति ४७॥ उदक्याःरजस्वलाः सूतिकाः अन्तर्लोहितदशाहाः प्रसू
ताःस्त्रियः श्वपाकाः पुक्कसस्त्रियःशूद्राश्चयः सवर्णाश्रमधर्मशुद्धिविकलाः अंत्यावसायिनश्च
डालाद्याः एतस्य येकेपिसंगेनार्हन्तितेषांसर्वेषामुपलक्षणं उदक्याद्या उदक्यानभवंति मल
वद्वाससएवजीवाः उदक्याद्यानभवंति मलवद्वाससएवजीवाः उदक्याद्यानभवंतीत्यन्वयः सर्व
वाक्यंसावधारणमित्यतएवैवकारोगंतव्यः अमलवद्वाससस्तु उदक्याद्याअपिभवेयुः तदानत्सं
गोनैवहष्यः यदुक्तं वेदस्मृतिवशाम्हि विज्ञात्मषट्गुणाग्रुताद्दर्शितनाभपादारविंदविमुखाच्छ्वपचंवरि
ष्ठं मन्येतदर्पितमनोवचनेहितार्थप्राणंपुनातिसकुलंनतुभूरिमानइति यथालोकउदक्यादि
संगपातककरणत्वात्त्यजति तथाब्रह्मचारीअज्ञानसंगंत्यजेदित्यर्थःभावः ४७ नश्मशानेगच्छेः
४८॥ अस्थिमांसादिसंकुलत्वात् श्मशानदेहनगच्छेः देहोस्मीति अभिमानंत्यजेदितिभावः ४८॥
नशवशरीपश्येः ४९॥ शरीराशरीरोपलक्षणंसकलंजगत् चिदात्मनांगप्रत्यगत्वाभावेनदेहमात्रे
णाशेषेनजानीयात्तस्यदेहस्यतदभावेभावात् चिन्मात्रत्वात् नत्वविद्ययाविस्मृतात्मतत्वस्य तदन्ना

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नेकिंविधेयमित्याशंक्याह ४९॥ अनात्मांशवशरीरदृष्टित्रिरात्रमुपवसेः ५०॥ अनात्मनामनाद्धा
द्रिते चिन्मात्रतत्वदर्शनेनानिरस्तचेत्पभावम् प्रावकल्पस्वदेहेजगत्वात्मदृष्टित्रिरात्रंबहुकालेत्रया
९ णांज्ञानात्मनानजहेहानांरात्रिरस्करणंयथाभवतितथावा उपवसेः उपवासं विदेकतानतावित्तहा
त्रितयासमस्तेन्द्रियाणां बाह्यवस्तुस्पर्शाभाववल्लक्षणंसमाधिविदध्यात् यद्यात्वापुनरपिनात्मानो
स्पृशेत ५०॥ मधुमांसेप्राप्यालभ्यवाशरीरंपुनर्व्रतमालभेयात् ५१॥ मधुमांसेसकलभोग्योपलक्ष
णवापूर्वोपलेमधुमांसेप्राशपसकलभोग्यभुंजानः तेनचशरीरमालभ्यदेहग्रहणेनदेहाभिमानी।
सन् पुनर्व्रतेज्ञानलक्षणंशुद्धस्वस्वरूपावस्थानंगृहणीयाः मधुमांसेप्राशनेनकरणोत्तमविषया
यकरसिकभोग्यपदार्थभोगोपलक्षते भोग्यभोगावेशअन्तःसंपद्यतेतर्हिशरीरमालभ्य मारयित्वा
पुनर्व्रतंचितास्थितिरूपंविदध्यात् आङ्पूर्वोलभिर्मारणार्थः अत्रदेहालभनंदेहपिक्कारएवनतु।
विशसनं तस्यापितामदेहपदर्थमयः यानतदेवरसिकभोग्यावेशोममजायते इतरस्त्याह ५२॥या
निहविहेषणानितानिभोजनः ५२॥ यानिअग्नोहविरिवात्मनिनार्पितानि तानिभोक्तुंदोषनत्रोजते
नपानिन्यापेतः आत्मार्पितसकलव्यवहारोभजेरित्यर्थः ५२॥ नोच्छिष्टंभुंजीयात् ५३॥उच्छिष्टम
नशब्दादिविषयोक्तंत्वंसर्वेरुपभुजत्वात् तद्भोगःपात्यतिकरणं ५३॥ नोच्छिष्टमन्यस्मैदद्यात् ५४ ९
उच्छिष्टमपिविषयसुखंभज्यते यदितदानास्मैदद्यात् किंतु चिदात्मन्येवार्पितंकृत्वानिछ्यानासक्तो

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

भुंजेः नन्वेवं तर्हि गुरुभिरनुभूतत्वे नोच्छिष्टं सहजसुखमपि न तत्स्वयं कथमनुभवनीयमित्याशंक्याह
५४ कामं गुरूच्छिष्टमश्नीयादिति श्राचार्याः ५५॥ गुरुभिरनुभूतस्य पारमार्थिकपरमानंदानुभवे यत्नो वि
धेय इति एतत्त्वस्यार्थं यतो गुरुवत् शासनमित्यर्थः एतेनानासक्तिभोगे प्रतिषेधाभावात् प्रसक्तभो
गाधिकं प्रतिषेधयति ५५ मा गुरुं भेजीथा ५६ चिन्ताव्यपेतोपायभूतप्राणसंधारणाय किंचिद्भ
क्षव्यं न पुनर्भोगाधिकोविधिरित्यर्थः कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थमिति वचनात् ५६॥ व्याधित
विषयमेतत् ५७ एतद्गुरुभोजनप्रतिषेधवचनं व्याधितोद्दापिकृतमित्यर्थः यस्य गुरुभोगे विशि
ष्टा आधिव्याधिपीडाद्यासक्तिर्न भवेत्तस्यायं निषेधः न पुनर्भोगेष्वनासक्तस्य विधिनिषेधो वात्रेति
भावः न च कदाचित्स्मरति एवमितिवा पुनात्यल्पस्यैवेनस्ततो प्राप्यमानस्य विषयरसस्य निमग्नस्य
विस्मृतात्मनो विषयासक्तिर्भवेद्यदि कस्तदा तन्निराकृतावुपाय इत्यपेक्षायामाह ५७ येन छेदेन
चिकित्सेत ५८ येन सत्तत्रेश्वरनियमेन ग्रन्थिच्छेदासक्तो भवेत् तेनैव चिकित्सां कुर्यात् अयं भावः त
या ईश्वरैकतानेन भाव्यं ईश्वर एव तु यथा मिथ्या विषयान्ग्राहयति तथा पारमार्थिकसहजसुख
प्राप्तिं मनो विधाय विषयेभ्यो निवर्तयति च न पुनर्निजः कोप्युपायः ईश्वरोपासनान्निवृत्तिस्त्वया क
र्तव्य इति यद्वा येन देवेनायस्मिन्विषये इच्छा नाचेवक्तुं त्वा चिकित्सेत न मेव भोगमात्रयादत्वा चि
त्तबालकं विनोदयेत् अन्यथा काष्ठाप्राप्ते विषयाविर्भावे चित्तस्य संभवेदित्यर्थः अयं न विषयत्यागे।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

नविषयान्प्रतिचित्तंधावति अनिच्छया इच्छयदृच्छाप्राप्तेनभोगेनवा विषयेभ्योवतरंत्येव चित्तमिति
स्वभावएवचित्तस्यैषः यदुक्तं अदेहात्कृचेतःसक्तिर्गात्रात्निष्प्रागेनयत्किल प्रारोहत्येवविषयास्त्वे
१० यात्संगंभक्तपतिस्तुजेत इति ५८॥ नवकंभजेथाः ५९॥ वेवार्थे उपज्वालयेव तदुक्तमनस्कत्वेन चित्त्य
10 काशस्वेवप्रकटीकृत्यवभजेथाः सेवंचाचिन्मयत्वभावनयात्मभेदएव श्रुत्यानेपिसन्समाधिसंस्का
रास्तुतःतीवएवभात्येभजेथा नतुनेभोगभावनयेतिभावः ५९॥ नमत्तामयेभजेथाः ५॰ मत्प्रभयेदेहे
निमित्तसमीये देवपष्टार्थे येषाचादिविषयाःतान्भजेथाः विषयत्यागेऽत्रयादित्यर्थः ६०॥ नयति
संदृष्याइत्येके ६१ संधानस्यप्रतिकूलंप्रतिसंधानंत्यागः तन्यागेऽक्रयात् अनासक्त्याहिभुज्यमानात्र
पि विषयाहृष्याःस्वरिन्यकेनख्याआचार्यायाआऊः ६२॥ स्थानासने ६२ तिष्ठत्यस्मिन्देहेतिस्थानेकायः
तदासने तत्रागोदेहाभिमानविरहःकर्तव्यः अनुलेपसो तिष्ठत्यनेनेतिवास्थानंसंवित् तत्रासनं
एकतानतासविधेयेत्यर्थः आसउपवेशने ॥५२ पूर्वोत्तरेपूर्णवासोवाग्यसनेच ५३ मत्स्यसमीपे पूर्वो
क्तेवान्यमनेच तदाभवेत् चेत्पूर्वोत्तःएवायां ग्रंथीनांवेधनानांकामक्रोधादीनामज्ञानाशः स्तः संबधिव
कृत्वाहकवचने ६३॥ किंचिदप्रियतेदृष्ट्वाप्राणायामेस्पश्यते किंनपि अप्रयत्ने अज्ञानेयथाभवति ह्रंथ॥
तथाइदमनोज्ञे पश्यामममनोज्ञेत्वानेनाहितेमेभवत्वादितेवत्यासक्त्यादृष्टेनेनचतदुपरितत्वेनापवित्रः १०
सन् प्राणायामान्विधायस्रुयाति प्राणायामस्य प्राणानांजीवभूतानोस्नेद विषयानांस्तगादिसकलभा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वानामायाम: सर्वत्र ब्रह्मभावनया निर्विषयत्वेन मनसो वृत्तिनिरोधः समाधिपर्यायाः बहुवचनेन च वि
षयाः एवं तच्चित्तस्य सतः पुनः पुनर्ब्राह्मीकतानतया विधेयत्वमाह अभ्यासेन कौन्तेय इत्युक्तेः अथवा प्राणा
स्य प्राणो वक्तव्य इत्यत्र इति श्रुतेः सर्वजीवस्य दीर्घीकरणं च संकुचितत्वे विगलितस्य निखिले अमेयपटले
चिदाकाशे व्यवस्थितत्वमेव नान्यत्किंचित प्राणस्य सर्वजीवस्य परमेश्वरस्याया दीर्घीकरणानि तैः शोधनं चि
हिमपीवा फुल्लेनैव शोधनमिति यावत ६४ सत्यदर्शनेऽत्रयः कार्याः ६५ ॥ त्रय इति मिलित संख्याः दर्शना
न्तरेणोत्पन्नमलिनस्य मनसश्च प्रयासेन संशुद्धि आपेक्ष्याः ६५ सेव्याः सत्यायामसम ६६ सप्तेति बहूपलक्षणं अर्थाद
र्शनान्तरं व्याहृतौ वासितैतद्वचनरूपे अभ्यन्तरे तस्थितालक्षणं च व्याहरणे सति सप्तकार्याः दर्शनादन
न्तरं च तच्चिन्तयतो न्यासंगेनाधिकमालिन्यमापन्नस्य बहुनायासेन संशुद्धेः अन्यथा ब्रह्मैकतानतया विष
यगतमपि मनः पुनः प्रत्याहृतं त्र्यमः ६६ समासाय द्वादश ६७ द्वादशेति बहुतरोपलक्षणं अर्थाद्दृति
अत्राप्यन्वेति दर्शनमरणान्तरसमासाद्य तद्विषयदत्तमनस्केन तन्नाविषयतां आश्रित्य द्वादश कार्याः
अधिकतरमलिनस्यातिबहुनायासेन शुद्धेः पुनः पुनः अपि अत्यन्तसमाहितेन भाव्यं कथमनेन शुद्धतीत्या
शंक्याह ६७ सर्वत्र ज्योतिर्दर्शनमुदकोपस्पर्शनम् ६८ सर्वत्र शुद्धौ ज्योतिषः प्रकाशस्य दर्शनमेवोदको
पस्पर्शनं शुद्धिहेतुरित्यर्थः किं तज्ज्योतिरित्यपेक्षायामाह ६८ सूर्याचंद्रमसो ग्रहा अग्निः आत्मा एषामेके
नापि स्वेदेति ६९ यानीमानि सूर्यादीनि पंचज्योतींषि तेषां सारभूतमाकाशवृत्त्या गृहीतमेकमेव
यज्ज्योतिरपि शब्दादाकाररूपतया भिन्नमपि अस्ति सूर्याद्याकारेण तस्मिन्नारोपितत्वेन तद्रूपताख्या।

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

तिरेकेणासत्वात् तद्भावनापायात् तस्मिन्नेव ज्योतिषि परे तेजोरूपे चिदात्मनि दृष्टे स्वात्मतयानुभूते शुद्धे
ज्ञत्वाकाराद्युपाधिमालिन्यं त्यजेत् तद्दर्शनार्थमेव च विषयग्रहत्यागात्परपर्यायब्रह्मैकभावनारूपमाराणाया
११ मकरणमुपदिष्टम् इत्युपदेशोक्तत्वाद्बौलचारीबकृयायामसाध्यं ब्रह्मज्ञानमन्वानो दीक्षामेव शरणमाश्र
यति ६९ अवशेमनो दृष्टेवत्सस्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षमामाहिंसीरिति सूर्यं दिवाग्निं रात्रौ ७० अवशं चे
चलं मनः नैकत्र बलेनाद्दृढो भवति दृष्टं चक्षुः विषयानुभवं विधायापि न निराकांक्षतामेति नेमचा
नी नीनेषु विषयेषु मनः सजति यच्चस्तुर्यस्यदिदं कः शुद्धिकरणं स ज्योतिषां श्रेष्ठः अनन्तमं ज्योतिः न पुनः
वाग्मस्तुयादि दिवा बद्धेनापि मनसा दत्तिग्रहणापि वा चक्षुषा गृहीतुं शक्यः ७१ दीक्षमामाहिंसीरिति ७२
सूर्यं दिवाग्निं रात्रौ इति शाद्धे भिन्नक्रम इति दृष्टो दृदीक्षे त्वामेव शरणं आश्रये त्वमेवाज्ञकवलमाणोपदेशरू
पा विस्मृतिमायातामसी दिवा सूर्यमिव रात्रौ वह्निमिव स्वप्रकाशरात्रिंदिवं सकलविषयभासकं ब्रह्म ७२
मामाहिंसी ७२ विस्मारितस्वरूपत्वात् सर्वत्र भवदस्यभावमापद्यमानमिव नङ्कुर्वैः यद्देवमेस्वात्मरूपम
पि बलविषयग्रहणेन विस्मृतमिव भवेत् दैवागत्य विषयापहारं सर्वत्र ब्रह्मभावनया विधाय ब्रह्मप्रका
शं दद्यादिति भावः परं नेज्जसो व्यापकस्यापि विस्मृतिर्भावनया विह्वलमिव दृष्ट्वा तन्निराकरणायमप
दिशति ७१ रेतसि स्कन्ने पुनर्मामैत्विन्द्रियमिति जपेत् ७३ रेतसि सकलबलरूपे स्वात्मपरपर्याये ब्रह्म
णि स्कन्ने विस्मृते सति पुनर्मामैत्विन्द्रियमिति विमृशेत् यथा ७३ पुनर्मामैत्विन्द्रियं पुनरायुः पुनर्भगः ११
पुनर्ब्रह्मणमैतु मा पुनर्द्रविणमैतु मा यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्दोषधीरप्यसरद्यदपः यन्मे रेत अग्नि
न्सा

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

च्यते यन्मय्याज्ञायते पुनः यद्यामे प्रतितिष्ठति तेन मामस्तं कुरु तेन त्वमजसं कुरु ७४ समाधिदशायां
स्तेन्द्रियमपि इन्द्रियं चक्षुरादि मामेव गच्छतु तत्त्यागच्छन्त्यपि तस्मिन्नारोपितत्वेनासत्यभूते क्वापि
ल्लतिमे कीदृशमिंद्रियं पुनरायुः पुनरिति वह्वर्थे वत्स्यायुश्चिरकालमासमार्थेवं तन्मा तं कालयन्निकेन
रूपेण पुनः कीदृशी पुनर्भोगः बहूश्वर्यं नानाप्रासाद्ग्रहणसमर्थं छान्दसो लिंगविपर्ययः पुनश्च
विषयांतर्हितं ब्रह्मलक्षणं ब्रह्मज्ञाने मामेव पुनर्द्रविणं हृदयगं ज्ञनिहितं परतेजोरूपमेव समाधौ यु
स्थाने च न कापि मे हानिः समसर्वत्रावस्थितस्येति भावः यन्मे परेतः पृथिवीमस्कन स्कंदिर गतिशो
षणयोः अस्कानिति छान्दसमाख्यातं यन्मम रेतः चिद्रूपबलं पृथिवीगतं पृथिवीरूपं संपन्नं य
च्चौषधीरप्यसरत गतं यच्चापः पुनस्त्वर्थे नद्भ्रूरूपमपि संपन्नं अहमेवादधे नतन्मद्रूपता मतिक्रा
न्तमपि बहुभूतमपि येनाहं विस्मृतात्मेव स्यां यन्मे मम निजं रूपं रेतः सकलबहुरूपं चैतन्यं प्रसि
च्यते विषयप्रसक्तमिव भवति यन्मे आजायते आसमन्तात् प्रकटं भूयो भवति यच्च मे प्रतितिष्ठति
विषयानन्दभवदपि प्रतिष्ठितमच्युतमिव वर्तते तेन चैतन्येन मामस्तं कुरु तेनैतन्मम एव मनसो
हिमनोमस्तुरपि विभेति तेन च त्वमजसं मनोया प्रज्ञासंततिरूपं ज्ञानानक्रियालक्षणेदेति नाशो
भवतां मेहिनामन्यन्मात्मानं शोकं कुरु इति सकलपापेंधनदाहकस्य चिदग्नेरभ्यर्थना एतद्विशेन
सदैव विघ्नशिल्पक्रीडन्नमस्याद्रिव निर्धनं प्रतिपत्नीरिश्शंकं सर्वं प्राजयतीति शिवम् ७४ अथ चात्र

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वैतत्कथनमिदं ॥१५॥ ननु चिन्मनोबुद्ध्यहंकारलक्षणा वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्न अनिरुद्धाश्चत्वारश्च
व्यूहा वेदान्तके सकले जगत् आत्मानि स्वकृतादेशनात् उपास्या नन्वद्वैतापत्तिरिति नेत्याह ॥१५॥ न चतुर्भिः
१२ सहासीथाः न चतुर्णां समस्तं भजीथाः न चतुर्भिः सहासीथाः ॥१८॥ तेषु उपास्य बुद्ध्या तत्संगं गतस्त्वं
नासीथाः आसनाद्वोपास्यबुद्धिर्यत्र तेषां स्थितिर्भवेत् न बीजमिवाङ्कुररूपत्वया परिणाम भावानेव तद्भजी
12 तानस्मात् तद्रूपतया परिणामात् ततश्च न तैः सहासीथाः तेषूपास्यबुद्ध्या च तदर्पितत्वेन भजीथाः किं
तु ब्रह्मभावनयैव सकलभोगं भजीथाः चतुर्णां तेषां ब्रह्मरूपत्वाव्यतिरेकात् ब्रह्मैव चतुर्द्धा नरः इति
श्रुतेः स्मृतेर्वेदान्तके तेषामुपास्यताकथनं चिदव्यतिरिक्तत्वाध्यापनाय एतदेव विशदयति ॥१८॥ एकत
मो वा भजीथाः ॥१९॥ एकं ब्रह्मैव सन् भजीथाः ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मैव भवन् सकलं कर्म कुर्या इति शिवं अत्र स्फु
टस्य बाह्यार्थस्य त्रैवर्णिकावश्यापेयस्याचार्यात् तेभ्यो ख्यातिविधि उपाकाशाबलेवनेनाभ्यन्तरार्थे
कथनं करोति प्रथमाश्रमस्थ एव तत्त्वज्ञानजननार्थे यदि ब्रह्मचारिदशायामेव कश्चिदायात शक्तिपात
स्य विवेकवैराग्यादिनिष्ठितो भवेत् तर्हि किं प्रयोजनमाश्रमान्तरालंबनेन क्लेशेन यदहरेव विरजेत् तदह स्य
रेव प्रव्रजेत् इति श्रुतेः तत्त्वं तव मति याद्दनकमेमार्गश्च वर्त्तते गुरुभिः ॥१९॥ ओं एकस्त्वं भैरवनाथः प्रो
ल्लसद्विद्रूपकः एकाकिनी वादि सकल पर्यन्तस्थितिसंगतः ॥१॥ सोयं समस्तपवाधाम भैरवाभेदद्वृत्तिमान् त १२
त्वातन्त्र्यात्स्वतंत्रत्वमस्तु वीनावभासते ॥२॥ सोयं मातृस्वरूपस्थामेत्राखेतिविभाज्यते प्रमातृरूपतया सोयं

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

वर्णदेतिसन्दुच्यते ३ प्रमाणरूपतामेत्य प्रयातोषपदाश्रताम् प्रमाणरूपतावेशमपरित्यज्य मेयताम् ४
गच्छन्सकैलोकनायोगात्कलाधामाप्तसंगताः शुद्धप्रमेयतायोगे सततावाधेनिरस्तता ५ तस्यात्प्रमा
तायोगाज्जनाधेतिवर्णित निजानंदप्रमात्रंशमात्रनिष्ठितिबोधन शून्यतामात्रविश्रांतेनिरानंदात्मि
कास्थितिः १ प्रमेयपदविश्रांतेः परानंदोभ्युदेत्परम् अनेनमेयसंघट्टाभ्युर्णमेयेनसर्वतः २ प्रमा
णात्वेनयोगान्महानंदइतिस्थितिः प्रमातासर्वमेयौघकलनाग्रासकेविदः ३ यदाविश्रांतिमभ्ये
तिनिरुपाधिस्वनिर्भराम् तदाखल्वचिदानंदोयोजडान्तपदेहितः ४ नचतत्रस्थितिःकापिविभक्ताक
उत्तृपिणी यत्रकोपिव्यवच्छेदोनास्तिनद्विस्युतःस्फुरत ५ यत्नाद्दतसंविज्ञिपरमामृतबृंहितं तंदे
वजगदानंदधामास्माकंगुरुर्जगौ ६ इतिश्रीअभिनवगुप्तगुरोर्मालिनीवार्त्तिके तथान्तेव तस्मा
दुन्मेषशक्तिर्या पूर्वमासीदभेदिनी भावोन्मेषस्वरूपासौ याता तत्स्वरूपस्थितिं न यदभिन्नं तदग्राह्य
यस्याग्राहकमीश्वरं अधुनातत्स्थितं ग्राह्यभेदात्ग्राहकेविदः गुरुषाव्ययतः श्रोक्तं सदृष्टेप्रारंभयोगि
तः स्वस्फुठमस्याभिज्ञानात्सवक्त्रं चभागवेन जातोपिभेदतन्मात्रसंकोचेयउपागतः यतोव्या
तिनिमीलनेभोक्तृभोग्यविस्फुटम् अजानमिवतद्विश्वमत्रसद्योवभासते सद्योजातपदेनतत्
स्तन्यमेवदनात्मकं अनन्त्रसद्योजातेस्मिन्नघोरेदृदशास्थिता साचसंकोचरूपापि चिद्धिका
सेभविष्यति यल्लीनाबलाविस्मीशोतेनाथःऊरुहतेबलात् वस्तभावमयीत्यादिदशारुद्रापिदेवता

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri

१३ तस्माद्बोधभरोल्लासविमृष्टस्वपरिस्थितेः चिदनन्तगणानां विमृष्टस्त्रीचिकीर्षविदात्मनि स्वबोधशक्ति
वसनात्सदेवोग्रामउच्चातेनितिशिवम् ऊं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यवर्णास्तु शूद्रैर्जनितास्तथाः तेब्राह्मणक्षविट्शू
द्राख्यामानोवर्णसंज्ञिताः १ पुंभिरुत्तमवर्णैस्तु स्त्रीषु हीनासु ये स्मृताः उत्पादिताभवन्त्येवषड्विधाअनु
लोमजा २ पुरुषैर्हीनवर्णैस्तु स्त्रीषु श्रेष्ठासु ये स्मृताः उत्पादिताभवन्त्येतेषड्विधाप्रतिलोमजा ३
परस्त्रीभ्यश्च पुंसल्यामृतेजीवतिवापतौ जनयंतिसुतान्येतान्जारजान्विद्धितान्प्रिया ४ वर्णाश्चत्वार
प्रवोक्ताउपवर्णास्तथैवदश अनुलोमस्तुषट्प्रोक्ताः प्रतिलोमाश्चतत्समाः ५ जारजातौचद्वौप्रोक्तावि
सप्तादशवर्णकाः उपवर्णासमानस्त्रयोषिसुजनयंतिचेत ६ सुतांस्तत्स्थायताःस्तेस्ते जायन्तेसु
पवर्णकाः अन्यथाजातिसंकर्याज्जायन्तेम्लेच्छजातयः ७ उत्तमाम्लेच्छजातेभ्योजारजापरिकीर्ति
ताः प्रतिलोमास्ततश्रेष्ठास्तेभ्यश्चाप्यनुलोमजाः ८ तेभ्यःश्रेष्ठतरावर्णास्तेभ्योपिब्राह्मणोधि
धिकः सर्वेषांगुरुःपूज्यस्तत्त्वब्रह्मलाणादर्शकः इत्यष्टादशजातिनिर्णयः ॥

१३

© Dharmartha Trust. Digitized by eGangotri